

הרב צבי וינטר

מודיעין עילית

שלושה רבדים באיסור ריבית

איסור ריבית נתפרש בתורה בשלשה מקומות: בספר שמות בפרשת משפטים, בספר ויקרא בפרשת בהר ובספר דברים בפרשת כי תצא. בכל פרשה נאמרה המצווה בצורה שונה, ויש לעמוד על משמעותם של ההבדלים.

פרשת משפטים – ריבית כעוול לעני

ראשית בפרשת משפטים, שם אומרת התורה:

אִם כֶּסֶף תִּלְוֶה אֶת עַמִּי אֶת הָעֲנִי עִמּוֹ לֹא תִהְיֶה לוֹ כְּנִשָּׂה לֹא תִשְׁיִמּוּן עָלָיו נֶשֶׁךְ: (שמות כב, כד)

התורה מדברת פה במפורש על עני, מסכן, שהמלווה העשיר מתבקש לא להוסיף מכה על מכתו בכך שיטיל עליו ריבית. הריבית עצמה מתוארת בפסוק זה כ'נֶשֶׁךְ' ששמים על האדם הלווה, כשנשיכה היא כמובן פעולה אלימה ואכזרית ותיאור הריבית כנשך צובע אותה בצבעים קשים אלו [גם בפרשות האחרות נמצא את המילה "נשך" אמנם בפרשות האחרות זה מרוכך יותר, ויבואר בהמשך] גם המלווה בריבית מקבל פה תואר גנאי קשה, "נֶשֶׁה". אדם רע שמתעמר בחברו.

ההקשר שבו נכתבו הדברים בפרשה, מיד לאחר:

כֹּל אֲלֻמְנָה וְיִתוֹם לֹא תַעֲנוּן: אִם עֲנָה תַעֲנֶנָּה אֹתוֹ כִּי אִם צָעֵק יִצְעַק אֵלַי שָׁמַע אֲשָׁמַע צַעֲקוֹ: (שמות כב, כא-כב)

מלמד אותנו גם הוא שהיחס לריבית בפרשה זו הוא יחס של עוול. האיסור לקחת ריבית נובע מהדרישה המוסרית הפשוטה ביותר, לא להתעמר ולצער את האנשים שהם החלשים בחברה.

גם הפסוק שמגיע מיד לאחר מכן:

אִם חָבֵל תִּחְבַּל שְׁלֵמַת רֵעֶךָ עַד בֹּא הַשֶּׁמֶשׁ תִּשְׁיָכְנוּ לוֹ: (שם שם, כב)

הוא פסוק שעוסק באדם שהוא כל כך עני עד שהמשכון שהוא הביא בעד הלוואתו הוא בגד הלילה היחיד שלו, והתורה דורשת מהמלווה להחזיר לו בכל ערב את בגדו.

המילים המסיימות את הפרשה הזאת הם: "וְהָיָה כִּי יִצְעַק אֵלַי וְשָׁמַעְתִּי כִּי חָנוּן אָנִי": (שם שם, כו) התורה מעמידה את כל העניין בצל צעקת העני שהקב"ה לא יוכל להתעלם ממנה, ויש בזה אפילו איום מרומז. [אמנם אפשר לומר שהדברים כתובים לגבי דין המשכון, אבל יש בסמיכות כדי ללמד על האווירה הכללית שבה נאמרה פרשת ריבית].

לסיכום: בפרשת משפטים ריבית היא עוול מוסרי ברמה הפשוטה ביותר, שבה נדרש אדם הרואה אדם במצוקה קשה, לא להתאכזר אליו ולא לנצל את מצוקתו ולראות בה מנוף להגדלת ההון האישי.

אפשר לומר שבשלב זה איסור ריבית הוא איסור שממוקד במצבי עוני קיצוני, וממילא מטפל רק מצבי שחיתות ועוול גדולים. בשלב זה לא היינו אומרים שבריבית יש עיקרון רחב יותר.

פרשת בהר - האחוה בין בני ישראל

אכן, ישנה פרשה נוספת ששם ההקשר והאווירה בהם אנו מצווים על הריבית שונים במובנים רבים, הפרשה היא פרשת בהר.

וְכִי יִמְוָה אַחִיךָ וּמָטָה יָדוֹ עִמָּךָ וְהִחֲזַקְתָּ בּוֹ גֵר וְתוֹשֵׁב וְחֵי עִמָּךָ: אֵל תִּקַּח מֵאֲתוֹ נֶשֶׁף וְתִרְבִּית וַיִּרְאֶת מֵאֲלֹהֶיךָ וְחֵי אַחִיךָ עִמָּךָ: אָנִי ה' אֱלֹהֵיכֶם אֲשֶׁר הוֹצֵאתִי אֶתְכֶם מֵאֶרֶץ מִצְרַיִם לָתֵת לָכֶם אֶת אֶרֶץ כְּנָעַן לְהִיּוֹת לָכֶם לְאֱלֹהִים: (ויקרא כה, לה-לח)

בפרשה זו לא מדובר בהכרח במצב של עוני קיצוני. הנתון שנוכח יותר הוא שהלווה הוא 'אחיק' שמטה ידו. המילה אחיק חוזרת על עצמה בפסוקים אלו.

כלומר, לא מדובר בריבית המושתת על מי ששרוי בעוני קיצוני, שביחס אליו נתינת הריבית היא ממש עוול זועק לשמים. דרישת התורה בפסוקים אלו היא בשם האחוה בין בני ישראל.

ביטויים נוספים להבדלים בין הפרשות הם: א. המילה נשך מרוככת בפרשה זו ע"י הצמדתה למילה "תרבית" שהיא מילה פחות קשה, אין לה את הקונוטציה החריפה והאלימה של "נשך". [במשנה הפותחת את פרק איזהו נשך רואים בבירור שאת המילה "תרבית" חז"ל לוקחים לסיטואציות שבהם הריבית היא הרבה פחות מובהקת]. ב. אין כינויי גנאי על המלווה בריבית בפרשה זאת, אין את הביטוי "לא תהיה לו פְּנֵשָׁה", שמעמיד את המלווה בריבית כאדם רע. ג. נעלם גם האיום המרומז בדמות הצעקה שצועק העני, שממנה אומר הקב"ה שאינו יכול להתעלם, ומחליפות אותו בפרשה זו המילים "וַיִּרְאֶת מֵאֲלֹהֶיךָ".

אפשר לומר שהרושם הכללי בפרשה זו הוא רך יותר. הדרישה של התורה שלא להלוות בריבית אינה מוצגת כדרישה חמורה, הנובעת מהנחה שכל המלווה בריבית עושה עוול ומתעמר באנשים חלשים, אלא הדרישה היא בשם האחוה הלאומית.

אם נרצה לדייק יותר את המובן המסוים של איסור ריבית בפרשה זו, הרי שאפשר ללמוד זאת מההקשר הכללי בו נאמר האיסור.

ההקשר של פרשה זו הוא היחסים המעמדיים הרצויים בעם ישראל שבארץ ישראל. הפרשה מתחילה בדיני שמיטה ויובל שמעמידים את היחס בין אדם לנחלתו ולממון שלו בארץ ישראל, תחת הפסוק המהדהד:

וְהָאָרֶץ לֹא תִמְכַּר לְעִמֻּתָּהּ כִּי לִי הָאָרֶץ כִּי גֵרִים וְתוֹשָׁבִים אַתֶּם עַמִּדֵי: (שם שם, כג)

האמירה הזאת מעמידה יחס עקרוני שאמור לשרור בין אדם לממונו ולאדמתו, יחס שאינו רכושני ומשתלט, יחס ממוני שמקבל את תוקפו מהקב"ה וככזה הוא כפוף לערכי הצדק של התורה.

בהשראת היחס הממוני הזה ממשיכה הפרשה ועוסקת במקרים בהם נאלץ אדם למכור את אדמתו או את ביתו בארץ.

כִּי יִמְוָה אָחִיךָ וּמָכַר מֵאֲחֻזְתּוֹ וּבָא גֹאֲלוֹ הַקָּרֵב אֵלָיו וְגָאֵל אֶת מִמְכָּר אָחִיו: (שם שם, כה)

התורה מטילה במקרים אלו אחריות על קרוביו של האדם, לדאוג לקרובם ולעזור לו לפדות את הקרקע ולאפשר לו לחזור לאדמתו.

הפרשה מסיימת בדיני עבד עברי. גם הנושא הזה נפתח בתיאור דומה לפתיחת דיני גאולת הקרקעות:

וְכִי יִמְוָה אָחִיךָ עִמָּךְ וְנִמְכַּר לָךְ לֹא תַעֲבֹד בּוֹ עֲבָדָת עֲבָד: (שם שם, לט)

כאשר אדם נאלץ להימכר לעבד, אדונו מחויב לנהוג בו בהגינות ובאדנות מוגבלת, בדומה אולי ליחס לקרקע. וכן במקרה בו הוא נמכר לגוי ישנה אחריות על קרוביו לנסות לפדות אותו.

פרשת ריבית נאמרת בתוך, בין שני הדינים הללו. גם היא מתחילה בדומה לשתי הפרשות, פרשת גאולת הקרקעות ופרשת עבד עברי, בתיאור:

וְכִי יִמְוָה אָחִיךָ וּמָטָה יָדוֹ עִמָּךְ וְהִחֲזַקְתָּ בּוֹ גֵר וְתוֹשֵׁב וְחִי עִמָּךְ: (שם שם, לה)

פרשה זו עוסקת קודם כל בצורך לעזור לאדם שנקלע למצוקה כספית ולהחזיק בו, אם על ידי הלוואה או בצורות אחרות, ואז אומרת התורה להלוות לו בחפץ לב בלי לקחת ממנו ריבית.

נראה שהמסר שעובר כחוט השני בפרשת בהר הוא שישנו קיום וכבוד בסיסיים שלהם זכאי כל אדם מישראל בארץ ישראל. כל אדם זכאי כעיקרון לחירות, לנחלה ולקיום של כבוד. כאשר במקרים מסוימים אדם נמצא במצוקה כלכלית, מוטלת האחריות על אחיו הישראליים לתמוך בו. במקרים קיצוניים יותר כאשר הוא נאלץ לאבד את חירותו או את אדמתו מצווים קרוביו לנסות ולעזור לו להשיב את כבודו.

איסור ריבית בהקשר הזה הוא חלק מהחובה והמחויבות הכללית שישנה בין איש לאחיו בארץ ישראל. מחויבות ואחריות לכך שלכל אדם תהיה אפשרות לקיום מכובד ההולם את היותו איש ישראל. המחויבות הזאת מחייבת את האדם שיש לו להלוות לאותו אחד שאין לו, ללא ריבית שיכולה לפעמים להעמיק את המצוקה שלו ולהשפיל את כבודו עוד יותר.

פרשת כי תצא – ריבית כרצף

הפרשה השלישית היא פרשת כי תצא, שם אומרת התורה:

לֹא תִשִּׁיף לְאָחִיךָ נֶשֶׁף נֶשֶׁף כֶּסֶף נֶשֶׁף אֶכֶל נֶשֶׁף כָּל דְּבַר אֲשֶׁר יִשִּׁיף: לְנִכְרֵי תִשִּׁיף וּלְאָחִיךָ לֹא תִשִּׁיף לְמַעַן יִבְרַכְךָ ה' אֱלֹהֶיךָ בְּכֹל מַשְׁלַח יָדְךָ עַל הָאָרֶץ אֲשֶׁר אָתָּה בָּא שָׁמָּה לְרִשְׁתָּהּ: (דברים כג, כ-כא)

הצורה שבה הדברים כתובים בפרשה זו ודאי דומה יותר לפרשת בהר מאשר לפרשת משפטים, אבל עדיין ישנם שינויים:

א. לא מתואר כאן בכלל מצב מצוקה. ב. מושג הנשך מתרחב ל"כָּל דְּבַר אֲשֶׁר יִשִּׁיף" ובכך הוא מרכז את המילה "נשך". בדומה לסגנון בפרשת בהר ובשונה מזה שבפרשת משפטים. ג. האמירה "לְנִכְרֵי תִשִּׁיף" חדשה לגמרי. ד. סיום העניין של ריבית בברכת ה' "לְמַעַן יִבְרַכְךָ וגו'" שונה מאוד מסיומן של הפרשות הקודמות, שם הייתה לנו את צעקת העני בפרשת משפטים, ובפרשת בהר היה לנו את "ויראת מאלוהיך". כאן לעומת זאת ישנה אמירה חיובית, שמי שישמור וילווה בלא ריבית יתברך מפי עליון.

פרשת כי תצא עוסקת בהרבה ציווים שאינם נדרשים ברמה הראשונית הבסיסית אלא נדרשים כקומה נוספת ומתקדמת בתוך המערכת של חיי הצדק והקדושה. לדוגמא, הדינים שסמוכים לדיני ריבית הם דיני כיסוי צואה ואיסור אתנן זונה דינים אלו עוסקים בנקיות ובתרבותיות גבוהות יותר. הם פונים לאדם שכבר הפנים את ערכי התורה הבסיסיים ודורשים ממנו להתנהג בהתאם למעמדו בעניין כיסוי הצואה, וכן להיות רגיש למעגלים רחבים יותר של הקדושה, כאשר הוא נדרש שלא להשתמש בכסף של זנות למטרות של המקדש. זו הרוח המלווה דינים רבים הנאמרים בפרשת כי תצא. כשפרשת רבית מופיעה בהקשר זה נוצרת תמונה שונה לגמרי של האיסור. לא עוול גדול וזועק שנדרש מכל בן אנוש להבין שלא עושים כך, ואפילו לא דרישה למחויבות ואחריות של אדם לדאוג לחבירו ולתמוך בו במצוקתו.

בפרשת כי תצא התורה מעוניינת בחברת מופת ממש, שבה אדם מלווה לשני כל מה שהוא צריך, כסף או אוכל, מתוך חוויה פשוטה של ידידות ואחוה. התיאור של "לְנִכְרֵי תִשִּׁיף וּלְאָחִיךָ לֹא תִשִּׁיף" נותן לנו תמונה שבה גם ריבית שהיא לגיטימית בעולם העסקים ולכן "לְנִכְרֵי תִשִּׁיף" גם ריבית כזאת איננה קיימת בתוך החברה היהודית, חברה שבתוכה ישנם יחסים נפלאים של אחווה, ידידות ונתינה הדדית וממילא היא מתברכת בברכת ה'.

הריבית בפרשה זו היא רכה אפילו יותר מזו שבפרשת בהר. אם בפרשת בהר עסקנו בסיטואציה שבה אדם זקוק להלוואה בגלל קשיים כלכליים, הרי שכאן לא מתוארת בכלל סיטואציה של קושי. האדם בפרשה זו נדרש לא לקחת ריבית בשם יחסי הידידות והאחוה עצמם. לוקח ריבית בפרשה זו לא יואשם בניצול אלא בניכור.

ביטוי הלכתי לרבדים באיסור ריבית

אם נסכם את הדברים, הרי שפרשת משפטים עוסקת בריבית בקוטב החמור ביותר, שבו מדובר בעוול ובהתעמרות בחלשים. בפרשה זו האיסור הוא צו מוסרי ברמה הבסיסית ביותר.

פרשת בהר עוסקת במחויבות שיש לכל אדם מישראל לאחיו. מחויבות לקיום המכובד של כל איש מישראל, שמתוכה נגזרת החובה לתמוך בו במצבים שבהם הוא במצוקה. בפרשה זו מופיע איסור ריבית כחלק מחובת התמיכה של איש לאחיו.

פרשת כי תצא עוסקת בקומה גבוהה יותר של קיום ערכי התורה. פרשה זו יורדת לדקויות ממוקדות יותר של ערכי הצדק והקדושה. איסור ריבית בתמונה זאת הוא חלק מתמונה רחבה יותר של עולם מתוקן שבו שוררים יחסי ידידות ואחוה שבתוכם אין מקום ללקיחת ריבית.

מעתה אולי יהיה בזה פתח להבין את הגישה שאנו רואים במשניות ובגמרא ביחס לאיסור ריבית. שם נראה שחז"ל החילו את האיסור על מעגלים רחבים יותר ובמקרים רחוקים ומורכבים יותר, כאלה שלפעמים קשה לראות בהם את ה"ריבית" במבט ראשון. אם כדברינו, הרי שהעולה מקריאת כל הפרשות בתורה העוסקות בריבית הוא שאיסור ריבית איננו מתקיים רק במובן המצומצם והמסוים של הריבית כעוול מוצהר. מקריאה בפרשת בהר, וודאי בפרשת כי תצא, אפשר להבין שריבית היא דבר שאולי מקובל בעולם העסקים, ואפילו לגיטימי, כמו שרואים באמירת התורה "לְנֶכְרֵי תִשְׁיֶךְ". ובכל אופן מצווה עם ישראל לנהל את חייו הכלכליים ללא ריבית. בכדי ליצור חברה המושתתת על אחווה וידידות ולא על ניכור וניצול.

כאשר רואים שעל אותו ענין אפשר לדבר פעמים בלשון קשה ומוחלטת של עוול, ופעמים בשפה רכה יותר חייב להיות שיש לזה ביטוי במציאות, כלומר שגם בסיטואציות החיים יש ריבית שהיא עוול גמור, ויש ריבית שהיא אינה עוול מוחלט, אלא חוסר היענות לאחוה וליחסים הנדרשים מיהודי לעמו ולאחיו.

בתווך הזה חז"ל דנים בעוד מקרים ומרחיבים את איסור ריבית בכדי שבאמת יצור את התמונה השלמה. כמובן שלא כל המקרים חמורים באותה מידה, יהיו דברים שהם אבק ריבית וכו', אבל התמונה היא שריבית היא מושג שנע על רצף, בקוטב אחד נמצא העוול, בקוטב השני יחסי הידידות ובתווך כל מקרי האמצע.